

Сергій Куліш

**РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ
ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті аналізується період ХІХ – початку ХХ ст., в якому професорсько-викладацький корпус Харківського університету активно вів пошуки новаторства в розвитку педагогічної освіти. Плідні традиції підготовки науково-педагогічних кадрів склалися в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, який нещодавно відзначив своє 205-річчя. Глибоке й творче їх переосмислення з сучасних позицій вітчизняного історичного досвіду створює передумови для реалізації принципу єдності та наступності історико-педагогічного процесу. У зв'язку з цим вельми актуальним є звернення до ретроспективи організації підготовки науково-педагогічних кадрів в Харківському університеті у ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Харківський університет, методика, педагогіка, професори, науково-педагогічна освіта.

Вирішуючи нагальні проблеми реформування університетської педагогічної освіти України, ми звертаємося до досвіду підготовки науково-педагогічних кадрів та в пошуках новаторства в педагогічній освіті ХІХ – початку ХХ ст.

Одне з найбільш складних і багатообіцяючих напрямків педагогічних досліджень, а саме: вивчення історії педагогіки України, не повинно обмежуватися лише функцією історичної пам'яті, а нести пізнавальне навантаження і акумулювати позитивний історичний досвід для вирішення актуальних освітніх завдань.

Період ХІХ – початку ХХ ст. став періодом становлення системи університетської освіти на українських землях. Цей час в історії Харківського університету відзначений пошуком ефективної освітньої моделі. Професори Харківського університету брали активну роль як під час обговорення університетських реформ, так і в самих перетвореннях. У цей час в університеті склалися перші наукові школи, були досягнуті вагомі результати в різних галузях науки. Серед іншого зазначимо, що Харківському університету належала особлива роль як центру вивчення питань українознавства, починаючи від спеціальних наукових робіт і закінчуючи запровадженням українознавчих дисциплін у навчальний процес.

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. Харківський університет став

значним центром суспільного та культурно-просвітницького життя в Україні. Професори університету становили своєрідний культурний осередок, відомий не лише науковими працями, а й активною участю в різних громадських організаціях. Завдяки їм у Харкові проводилася широка просвітницька робота серед населення, створювалися благодійні, медичні, навчальні установи.

Історія університету в зазначений період представляє інтерес у контексті вивчення суспільних рухів, адже Харківський університет розвивався на фоні бурхливих політичних процесів, які розгорталися у Російській імперії. Життя його колективу в цей час віддзеркалювало настрої, переконання, вимоги інтелігенції всієї імперії. Хронологічні межі дослідження 1804–1917 рр., тобто період між прийняттям першого університетського статуту й подіями жовтня 1917 р., внаслідок яких у країні встановилася зовсім інша суспільно-політична ситуація і, зокрема, почався новий етап в історії університету.

Метою статті є проаналізувати діяльність Харківського університету в процесі підготовки викладацького корпусу та пошуках новаторства в розвитку педагогічної освіти.

Джерельна база дослідження включає, перш за все, нормативно-правові акти (університетські статuti, постанови та розпорядження Міністерства народної освіти, циркуляри попечителів тощо), а також діловодну документацію, статистичні джерела, матеріали публіцистики тощо.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що впродовж усього історичного шляху розвитку вітчизняних університетів спостерігається інтерес дослідників до питань організації системи університетської освіти, визначення ролі й місця в цій системі колегіальних органів управління вищою школою, проблеми підготовки науково-педагогічних кадрів.

Історія дослідження і формування науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії, зокрема в Харківському університеті, пройшли декілька етапів. Зокрема, можна виділити три історіографічні періоди: дореволюційний, радянський та пострадянський, які відрізняються колом питань, на яких зосереджували увагу дослідники, джерельною базою та методологічними підходами.

У дореволюційний період (XIX – початок XX ст.) авторами досліджень нерідко були видатні університетські вчені: Д. Багалій, М. Буніч, М. Бунге, П. Мілюков, Л. Петражицький та ін.; у радянській історіографії довгий час історія університетів не відносилася до актуальної тематики. Зміни спостерігаються лише з другої половини XX ст., причому у 60–80-х рр. XX ст. дослідники перш за все зосереджувалися на соціально-економічних переумовах розвитку університетів, класовому аналізі реформ 60–70-х рр. XIX ст. (в т.ч. університетських), особливо на ролі студентського руху, менше досліджувалися питання розвитку суто

університетської освіти і науки.

Серед спеціальних досліджень університетів цього періоду відзначимо ґрунтовні праці Р. Еймонтової, Г. Щетиніної, А. Іванова, в яких помітне місце відводиться аналізу творчої спадщини, світоглядним і теоретичним поглядам університетських науково-педагогічних працівників та громадських діячів ХІХ – початку ХХ ст.

Наприкінці 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. позначився новий історіографічний період. У цей час відбувається утвердження нових підходів при вивченні зазначеної проблематики. Зокрема, розпочалося впровадження методології «культурної історії» (про що свідчать, наприклад, праці О. Вішленкової). З'явилися й деякі ґрунтовні праці з історіографії університетів (С. Посохов).

Втім, аналіз літератури свідчить, що, незважаючи на наявність значної кількості праць з історії вищої освіти і, зокрема, університетів вивчення тенденцій розвитку системи підготовки науково-педагогічних кадрів у Харківському національному університеті імені В. Каразіна упродовж ХІХ – початку ХХ ст., формування наукових шкіл.

Наприкінці ХІХ ст. в Російській імперії навчальні заклади не могли задовольнити потреби суспільства у викладацьких кадрах, особливо у викладачах середньої та нижчої школи. Недостатньо було літератури з історії педагогіки, широкому колу вчителів невідомі були визнані вітчизняні педагоги. Тому в гімназіях процвітали бюрократизм, схоластика та формалізм.

Добре обізнані з недоліками середньої та нижчої школи викладачі історико-філологічного факультету вдалися до аналізу проблем учительського корпусу. На їх думку, існуючі на той час педагогічні клуби працювали вкрай незадовільно. Викладачі гімназій через свою завантаженість роботою мало займалися написанням методичних розробок, обмін досвідом був практично відсутній, а передові дидактичні методики через слабку обізнаність з ними тим часом втрачалися. Тому 28 березня 1891 р. за прикладом Санкт-Петербурзького педагогічного товариства члени історико-філологічного товариства Харківського університету створили у себе педагогічний відділ; пізніше відділ поділився на дві комісії – історичну та літературну [1, с. 17–18; 2, с. 134]. На засіданнях підвідділу лише за січень-червень 1893 р. вчителі середніх шкіл виступили з 8 рефератами, а змістовні виступи на різноманітні теми підготували семеро професорів університету. Розглядалася методика викладання мов та історії, значення письмових робіт, роль етики, виховання любові до читання, бо, на думку проф. В. Бузескула, усунення з навчальної програми домашнього та класного читання призвели до того, що учні стали значно менше читати [3, с. 9, 11].

Значний внесок у розвиток тогочасної методології вніс проф. Д. Багалій. Так у 1894 р. він висловив свою точку зору на стан

володіння вітчизняними викладачами основ дидактики та методики й констатував, що по мірі того, як ми опускаємось з наукових вершин у нижчу галузь елементарного викладання, методичні прийоми стають все більш необхідними. Д. І. Багалій підкреслював, що без методичних вмінь та навиків працювати взагалі неможливо. Між тим, у гімназіях вчителі повсякчас викладали без елементарних знань педагогічних технологій, адже до університетських програм, за якими вони самі навчалися, «зовсім не входять ні методика, ні навіть загальна педагогіка».

Проф. М. Сумцов – член Ради попечителів Харківського навчального округу, у своїх працях з дидактики підкреслював значущість наочності («сумлінного ставлення до факту»), системності («зв'язування фактів та явищ») та індивідуального підходу. Функціями навчання він вважав, насамперед, освітню, виховну й розвиваючу, а мистецтва – пізнавально-освітню й естетико-перетворювальну [4, с. 9].

Слід зазначити, що тематика виступів на засіданнях педагогічного відділу була досить різноманітною. Так, С. Немолодишев з І жіночої гімназії розповідав про педагогічні погляди Московського митрополита Платона, які, на його погляд, відрізнялися гуманізмом, терпимістю та щирістю і тому мали такий вплив на наслідника російського престолу. Виступаючи 6 лютого 1898 р., він зазначив, що в А. Коменського, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці освіта дещо пригнічувала виховання, і тенденція ця спостерігалася в сучасній йому школі.

Не всі були згодні з положенням доповіді В. Харцієва «Щодо педагогіки та педагогічної підготовки» 17 березня 1900 р. В. Харцієв вважав: щоб оживити викладання в середній школі, необхідно мати систему вищої педагогічної освіти, мистецтво ж викладання буде досягнуто вже на практиці, бо «методики і дидактика завжди є лише відсталим відтворенням того чи іншого стану наукових теорій». Головне ж, на його думку, не практика в кролі з пануючою рутиною, а досвід колег та обмін думками на педагогічних радах [5, с. 8–11; 6, с. 2–7].

За період з 1892 по 1902 рр. педагогічний відділ мав у своєму складі 94 викладачі, на його засіданні було заслухано 100 рефератів, вийшло 7 видань «Трудов педагогического отдела ХИФО».

Періодично серед університетських викладачів та міністерських чиновників лунали пропозиції щодо відкриття кафедр педагогіки. Так, 18 листопада 1898 р. міністр народної освіти М. Боголепов заявив про неприпустимість, коли вчителі вчать на учнях, – їх необхідно попередньо навчати педагогічним прийомам. Однак серед багатьох університетських викладачів, на жаль, викликала схвалення протилежна думка, висловлена професором Московського університету Р. Віппером. Він назвав педагогіку «легковесным предметом, построенным на общих фразах и трюизмах, предметом, в котором нет ничего цельного: тут есть немного физиологии и гигиены, психологии и этики». До речі,

Варшавський університет відмовився від організації кафедри педагогіки через побоювання, що захоплення дидактикою відволікатиме викладачів та студентів від чистої науки [7, с. 47].

В грудні 1899 р. історико-філологічний факультет Харківського університету звернувся з проханням до Міністерства ввести викладання історії та теорії педагогіки і методики викладання предметів у гімназіях – йшлося про те, щоб педагогіка стала обов'язковим предметом на факультеті, адже заслужений професор філософії Ф. Зеленогорський з весни 1899 р. уже викладав студентам ці предмети як необов'язкові. Зрештою Харківський університет став піонером у відновленні викладання педагогіки. Це сталося попри чисельні заперечення виховного аспекту педагогіки серед професури, яка дотримувалася думки про те, що заклад не має вільних коштів на сумнівне зайняття виховання дорослих людей. На історико-філологічних факультетах інших університетів, за ствердженням М. Кареева, до 1900 р. не читали ні історії педагогіки, ні методики викладання окремих предметів, ні дидактики [8, с. 29]. А проф. В. Івановський і в 1902 р. у розкладі занять Оксфордського й Кембріджського університетів Англії не знайшов жодного курсу з педагогіки. У цих навчальних закладах переважала практична педагогіка, що базувалася на прикладах, традиціях і дисципліні.

Між тим, наприкінці 1902 р. комісія з реорганізації вищих навчальних закладів Російської держави вкотре розглянула наболіле питання підготовки в університетах учительських кадрів. Точки зору її членів розділилися. Так одні запевняли, що після закінчення університету потрібно не менш як 15 місяців для оволодіння педагогічною технікою, інші ж заперечували саму можливість навчання педагогічній майстерності – тільки тривала педагогічна практика і вчительський талант, на їхню думку, створюють справжнього педагога. Після обговорення основних проблем комісія рекомендувала студентам історико-філологічного та фізико-математичного факультетів слухати історію педагогічних учень, педагогіку в частині сучасних педагогічних теорій, дидактику, методику предметів за спеціальностями, а також шкільну гігієну [9, с. 215–220, 226].

8 квітня 1904 р. Міністерство народної освіти запропонувало історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира обговорити ідею викладання педагогіки. У разі схвалення такого кроку університет мав підготувати програму її викладання. А ось у Харківському університеті протягом цього року вже йшли заняття з педагогіки, при чому не тільки теоретичні, а й практичні. Поводив їх проф. Ф. Зеленогорський. А восени цього ж таки 1904 р. питання з педагогіки були включені до курсу дитячої психології [10, с. 532; 11, с. 10].

Зрештою Міністерство народної освіти, до речі, прислухавшись до порад Д. Багалія, з 24 квітня 1904 р. ввело в Харківському університеті педагогіку як обов'язковий предмет для студентів історичного факуль

тету [12, с. 62].

Спливало перше десятиріччя XIX ст., і вкрай недбале ставлення до педагогіки дало про себе знати. Якісний склад студентів-філологів – переважно саме вони ставали викладачами шкіл та гімназій – значно погіршився. Професура відзначала загальне падіння інтересу до спеціальності, апатію та розумову інертність, що особливо проявлялася під час іспитів. Як результат, у середніх навчальних закладах падала якість викладання, кульгала й дисципліна. Намагаючись хоча б якимось чином переламати подібне ставлення до педагогіки як джерела професійної та методичної компетентності, проф. Д. Багалій нагадав, що в Харкові ще в кінці XVIII ст. ідеями Ж.-Ж. Руссо захоплювався обрусілий швейцарець, педагог і журналіст І. Вернет [13]. Та автори педагогічних праць знов і знов повторювали: успіхи в університетському навчанні продовжували натхнення й ентузіазм, а не знання правил дидактики; все визначала майстерна техніка викладів, віртуозність наукової думки, її оригінальність [14, с. 515]. Стверджувалося, що в підручниках з педагогіки бракує чітких доказів про те, що це наука, і більшість наведених даних свідчила виключно про її мистецький характер. На думку ж окремих вчених, педагогіка найбільше потрібна жінкам, оскільки мала суто утилітарну мету соціально-ідеального змісту [15, с. 1–2, 10, 41, 47].

За таких умов 10 червня 1909 р. у навчальних округах Російської імперії були створені тимчасові педагогічні курси. Вперше впроваджувалася і практика відряджень учителів за кордон. Так для підготовки кадрів для шкіл Білорусії в Харківському університеті виділили 20 стипендій студентам, які виявили бажання там працювати вчителями [16, с. 57; 17, с. 140]. В травні 1912 р. вийшла чергова постанова «О курсах для приготовления учителей и учительниц средних учебных заведений». Протягом року на них викладали цілий ряд предметів: логіку, психологію, шкільну гігієну, методику (з практикою з російської мови та словесності), латину, російську та загальну історію, математику, географію та математичну географію, природознавство, хімію, фізику, німецьку й французьку з методикою. Була в цьому списку й історія педагогіки [18, с. 94–95].

Тимчасові практичні педкурси вчителів початкових народних шкіл при Харківському університеті, організовані попечителем П. Е. Соколовським, у свою чергу, навчали раціональному викладанню, прогресивним методичним прийомам. Так, у червні 1910 р. на курси прибули більше 700 учителів на лише з Харківщини, а й з Воронезької, Катеринославської, Гродненської, Калузької та Мінської губерній. Слухачами переважно були жінки, бо на той час на Харківщині існувала лише одна учительська семінарія та дві повітові школи з педкурсами, де готували вчителів саме чоловічої статі, а ось вчительок готували усі жіночі гімназії. Викладали на курсах і викладачі Харківського університету: ботаніку – проф. Арнольдї,

фізику – лаборант Сахаров, зоологію та фізіологію – проф. Нікольський, право – проф. Палієнко, російську історію – проф. Савва, методику і дидактику викладання російської мови – приват-доцент Харцієв [19].

Незважаючи на помітні успіхи, напередодні Першої світової війни російська школа все ще не була загальноосвітньою, а мала казенно-бюрократичний та професійно орієнтований характер. Найсумнішим було ж те, що в Державній думі Росії і решті інстанцій вважали, що з питаннями освіти та виховання можна зачекати, бо на перший план виходили інші, начебто більш важливі проблеми [20, с. 3, 11, 51]. Але титанічними зусиллями передових педагогів та Харківського навчального округу розуміння значення педагогічних систем і дидактичних новацій для особисто професійного розвитку викладачів знаходило все більше прихильників. У Харкові працювала педагогічна виставка, з 1913 р. створювався педагогічний музей. Цього ж року при управлінні Харківського навчального округу відкрили показову педагогічну виставку у приміщенні II гімназії. У облаштуванні шести відділів виставки – наглядних посібників, типових письмових робіт, історії, географії, малювання та разків шкільних меблів – брали участь і викладачі університету [21].

Харківська університетська професура невтомно працювала над покращенням викладання в середній школі. Найбільше переймалися фахівці проблемами викладання математики. Так проф. Ц. К. Русс'ян, аналізуючи письмові роботи випускників гімназій округу за 1907–1913 рр., звернув увагу на низьку середню оцінку з математики – 3,3–3,5. Гімназисти не володіли математичною мовою, не могли вибрати раціональне розв'язання задачі, не освоїли креслення при вивченні геометрії тощо [22, с. 364–365]. У зв'язку з цим Д. М. Синцов вважав, що для майбутніх викладачів необхідно ввести курс історії математики, основи геометрії, вступ або окремі частини елементарної геометрії. До курсу середньої школи він рекомендував включити вищу математику, яка тоді вже повним ходом викладалася у школах Західної Європи та США [23, с. 69, 71; 24, с. 203].

Протягом 1912–1916 рр. увагу науковців привернула експериментальна педагогіка, яка вивчала психофізичну природу дитини. Вперше поняття «педологія» з'явилося в американського вченого О. Крісмана – дисертацію на цю тему він захистив у 1896 р. Пропозиції, які пролунали на III Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки, який зібрав більше 300 учасників – переважно вчителів гімназій та реальних училищ. В. Успенський у доповіді «Педагогіка у вищій школі» не просто вимагав створити в Росії самостійну педагогічну науку, а й зрозуміти, що цієї мети можна досягти лише за умови створення повнокровних кафедр педагогіки в університетах. Причому вони мають носити міжфакультетський характер [25, с. 140–144, 152].

Говорячи про вклад викладачів Харківського університету та вчителів харківського навчального округу в розвиток педагогічної науки, варто зупинитися на педагогічному з'їзді з питань середньої освіти, що проходив у червні 1916 р. На з'їзді обговорювали поставлену ще влітку 1915 р. на нараді в Міністерстві народної освіти проблему «безправності» в середній школі і вирішили ліквідувати систему особливих прав випускників гімназій, яка більше не відповідала вимогам часу. Крім того, учасники з'їзду висловилися проти формальної зовнішньої дисципліни в стінах школи, пропагували владу розумних педагогічних вимог, критикували перевантаження учнів уроками латини та грецької [26, с. 5–7]. Проф. Д. М. Синцов виклав історію посилення міжпредметних зв'язків, особливо між математикою та фізикою. Лунали також вимоги про покращення викладання теорії та практики педагогіки в жіночих гімназіях та епархіальних жіночих училищах [26, с. 4].

Таким чином, у 90-ті рр. XIX ст. педагогічна наука продовжувала торувати свій шлях у освітній системі Росії і досягла в цьому очевидних успіхів. Значний внесок у цій справі належав викладачам та професурі Харківського університету. Попри перешкоди традиційно скептичного ставлення освітянського загалу до введення педагогіки у виховно-освітній процес вищих навчальних закладів, авангард на той час російської науки – Харківський університет – поширював, пропагував і рухав уперед науку виховання людини.

За період 60–80-х рр. XIX ст. у Харківському університеті відбувалися пошуки шляхів для організаційно-методичної підготовки педагогів для закладів освіти різних рівнів – шкіл та гімназій. Але в цілому ця проблема до кінця вирішена так і не була. Низька оплата роботи педагогів, слабка підготовка майбутніх вчителів у гімназіях, небажання студентів університету займатися викладацькою роботою, відсутність системи підготовки фахівців та епізодичність звернення до цієї проблеми, а також відсутність єдиного погляду на педагогіку як науку були причиною незадовільного стану підготовки кадрів.

Харківський університет як вищий навчальний заклад готував спеціалістів різного профілю. Однак в умовах диференціації наук, ускладнення теоретичних основ з різних спеціальностей, а також посилення прагматизму в суспільних настроях, перед викладачами університету постало питання удосконалення організації навчального процесу для підвищення рівня університетської освіти в цілому. На кінець XIX – початок XX ст. потребувала реформування система підготовки викладачів університету, адже її вади негативно впливали на фаховий рівень викладацького колективу. Ці проблеми відомі й сучасній вищій школі, і для їх вирішення необхідно ознайомитися з досвідом попереднього періоду. Важливо, щоб сьогодні університетська освіта України не стала еkleктичним поєднанням різних елементів, частина з

яких не має підґрунтя в історії нашої вищої школи, зокрема університетської, а інша ще сто років тому показала свою неефективність на практиці. Вивчення історії університетів дасть можливість уникнути прорахунків, допущених у минулому, оцінити нереалізовані ідеї того часу, знайти можливі шляхи для підвищення рівня сучасної університетської освіти.

Попри всі перешкоди введення педагогіки у виховно-освітній процес ВНЗ, гімназій та шкіл, професорсько-викладацький склад Харківського університету вів постійний пошук у науково-педагогічній освіті. Він вніс значний вклад у розвиток педагогічної освіти, в пошуках новаторства. Як показник цьому: вводилися нові курси з педагогіки, методики та практики викладання дисциплін, створені і працювали педагогічні виставки, проходив обмін між вчителями новими ідеями з розвитку педагогіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х. : Тип. К. Л. Счасни, 1891. – Т. 3. – XXVII, 341 с.
2. Извлечение из всеподданейш. отчета министра народн. просвещ. за 1897 г. – СПб., 1900. – 430 с.
3. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – 1893. – Вып. 1. – 118 с.
4. Кін О. М. Проблеми навчання і виховання в педагогічній спадщині М. Сумцова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / О. М. Кін. – Х., 2001. – 19 с.
5. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – 1900. – Вып. 6. – 224 с.
6. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – 1902. – Вып. 7. – 148 с.
7. Карнаух Н. В. О значении педагогических знаний в профессиональной подготовке преподавателей высшей школы в дореволюционной России / Н. В. Карнаух // Вестн. Православного Свято-Тихоновского гуманитар. ун-та. Сер. 4 : Педагогика. Психология. – 2010. – Вып. 1(16). – С. 41–49.
8. Кареев Н. Выбор факультета и прохождение университетского курса / Н. Кареев. – 2-е изд. – СПб. : Издатель, 1900. – 210 с.
9. Труды высочайше утвержденной комиссии. Вып. 1...
10. Сборник постановлений и распоряжений начальства... / сост. П. В. Воловенко)... – 1912...
11. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 год. – Х. : в универ. тип., 1905. – 210 с.
12. Петренко Н. В. Культурно-освітня спадщина вчених Слобожанщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття (історико-педагогічний аспект) : монографія / Н. В. Петренко, С. Г. Золотухіна. – Х. : ХДУХТ,

2010. – 186 с.
13. Багале́й Д. Харьковский педагог и журналист начала XIX века Иван Филиппович Вернет / Д. Багале́й. – Х. : Печ. дело, 1908. – 7 с.
 14. Петражицкий Л. И. Университет и наука. Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. Т. 2: Практические выводы / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1907. – 639 с.
 15. Волкович В. А. Педагогическая наука перед судом её противников / В. А. Волкович. – СПб. : Изд. О. Богдановой, 1909. – 47 с.
 16. Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – 1909. – Ч. 22.
 17. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1909 год. – Х. : в унив. тип. 1910. – 177 с.
 18. Овчинников А. В. Модернизация отечественного образования в условиях политического кризиса начала XX в. / А. В. Овчинников // Педагогика. – 2011. – № 6. – С. 86–98.
 19. Пісочинець Д. Харківські учительські курси / Д. Пісочинець // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 36–40.
 20. Вахтеров В. П. Основы новой педагогики / В. П. Вахтеров. – М. : Изд-во т-ва И. Д. Сытина, 1913. – Т. I. – 583 с.
 21. Краткое описание педагогической показательной выставки при Харьковском учебном округе / сост. Г. П. Окунев. – Х. : Знание, 1913. – 30 с.
 22. Руссьян Ц. К. Некоторые замечания о характере работ, исполненных учениками гимназий на испытаниях зрелости в Харьковском учебном округе за 1907–1913 г. / Ц. К. Руссьян // Математическое образование. – 1913. – № 8. – С. 363–367.
 23. Синцов Д. М. По поводу одной книги : [рец.] // Мат. образование. – 1913. – № 1. – С. 67–76. – Рец. на кн. : Мрочек В. Педагогика математики. Исторические и методические этюды. Т. 1 / В. Мрочек, Ф. Филиппович. – СПб. : Книгоизд-во О. Богдановой, 1910. – VI, 380 с.
 24. Синцов Д. М. Университет и средняя школа / Д. М. Синцов // Математическое образование. – 1913. – № 5. – С. 193–206.
 25. Фарфоровский С. Третий всероссийский съезд по экспериментальной педагогике / С. Фарфоровский // Журн. М-ва нар. просвещения. Новая серия. – 1916. – Ч. 62. – С. 137–152.
 26. Ежедневник педагогического съезда Харьковского учебного округа по вопросам среднего образования. – Х. : Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1916. – № 1. – 7 с.